

Rumyana Pencheva
(Sofia, Literary Museum)

Hrelkov in Love

Abstract: Nikolay Hrelkov (1894 – 1950) was a Bulgarian poet and publicist. He wrote for the journals *Cherven smyah* (*The Red Laughter*), *Sotsialisticheski pregled* (*The Socialist Review*), *Vezni* (*The Scales*), *Hiperion* (*Hyperion*), etc. He shared the same literary views as Hristo Yassenov, Geo Milev, Lamar, Ivan Radoslavov, among others. Two museums were founded in his memory – one in Gornya Banya, where he spent the last years of his life, and one in his native town. After 1989, under the Restitution Act, the museum in Sofia was closed. The other museum – his paternal house in Byala Slatina – was hit by a fallen centuries-old tree, never to be restored. In line with the communist ideology established after 9 September 1944 and the views of his relatives, Hrelkov has been regarded only as a communist poet and conspirator. As a result, our contemporaries have refrained from showing unnecessary curiosity in his intellectual activities, his cultural interests and his personal life. But, ignoring these aspects of his life, one cannot paint a full picture of the poet and the man Nikolay Hrelkov. His correspondence with artist Mara Tsoncheva (1906 – 1989) are published for the first time.

Румяна Пенчева
(София , Литературен музей)

ВЛЮБЕНИЯТ ХРЕЛКОВ

Николай Хрелков е обречен да живее под клеймо. Преди септември 1944 – на бунтуващ се романтик, обвинен в туберкуозна мъгла и потайни конспирации, след тази дата му е поставен етикет на комунистически поет, със заслуги към новата власт, и удостоен с два музея дори (в София и Бяла Слатина), а в последните 25 години е под клеймото на пълната и съзнателна забрава. Бих искала да припомня за един безспорен поет, за творчество му, затлаченото в идеологемии, не на последно място, да разпознаем Хрелков като част от интелектуалния живот от първите десетилетия на XX в.; да надникнем отвъд образа, който със завидно постоянство е оформян, в продължение на десетилетия, в служба на определен политически мироглед, да проумеем човека Хрелков. Новите поколения не го познават. Внушено ни е, че трябва да мислим за последователите на комунистическата идея като за произхождащи от бедни семейства и движещата сила на техния бунт е мечтата за социалната справедливост. Това клише не важи в случая с Николай Хрелков. Той е потомък на

Любен и Петко Каравелови, произхожда от заможено семейство и бъдещето му на търговец е било финансово подсигурано. Бащата Ради Хрелков е мечтателен, работлив, предприемчив и човеколюбив, но и отговорен към благосъстоянието на семейството и бъдещето на децата си. В своите мечти вижда най-големия си син Николай като достолепен търговец, което е в пълен контраст с желанието на самия Николай – иска да учи в Рисувалното училище в София. Неговата майка Христана тайно от бащата му дава малко пари, с които той заминава за София през октомври 1910 г. Това своеволие поставя началото на разпада в семейството. Записванията в Рисувалното училище обаче са завършили и щедрият му художнически талант остава нереализиран.

Междувременно с препоръката на учителката си по литература – журналистката и поетеса Санда Йовчева, той се свързва с Теодор Траянов, Димчо Дебелянов, Николай Райнов и Александър Балабанов. Духовният му кръгзор се разширява – посещава оперни и театрални постановки, чете много, публикува поезия в периодичния печат, общува с интересни хора, които го приобщават към бохемския живот в София. Нередовните му доходи като коректор, гладът и постоянното безквартирие го отказват да учи за художник и той се прибира в Бяла Слатина. Неуютността в семейството задълбочава още повече съзерцателността му и единственото, с което запълва времето си в провинциалния град е да пише и чете, категорично отказвайки да се занимава с търговия. Някъде по това време започва да се интересува и от политика, което предопределя жизнения му път в годините, изпъстрени с емиграция, партийна работа, полицейско наблюдение, дребни държавни служби, полулегален живот, изпълнен с хроничен недоимък, в който разчита на съмишленици и почитатели на поетичния му талант.

Европа, в частност България, трудно се съвземат от войните (1912 – 1918), настойчиво се задава въпросът за смисъла на милионите жертви, за арогантността на политиците и задкулисите им договорки. Справедливостта, бунтът за възмездие и гражданското съзнание на българската интелигенция дава своите отговори на тези болезнени питання. Мнозина са дали живота си по бойните полета – Димчо Дебелянов, Стамен Панчев, Срашимир Кринчев, Алберт Гечев, Владимир Попанастасов, актьорът Христо Ганчев, художникът Август Розентал... Оживелите, оцелелите, са длъжници пред паметта на събратята, пред близките на знайните и незнайни войни. Не много по-късно въстанието от септември 1923 г. и кръвопролитие от април 1925 г. отключват нови репресии срещу хората на духовността. Христо Ясенов, Гео Милев, Сергей Румянцев са следващите жертви на държавната машина. Именно на тях, на своите приятели и литературни съмишленици, Хрелков посвещава единствената си издадена приживе книга „Среднощен конгрес. Поема на незнайния воин“ (1932)¹, която е инкриминирана, а авторът ѝ подложен на непрекъснато наблюдение и преследване от властите. Но репресиите са пресилени и несправедливи, тъй като стихотворната книга по същество е антимилитаристичен призив, апел за опазване на човешкия живот и постиженията на цивилизацията. Събитията прогонват Хрелков от България. В емигрантството си в Югославия, Австрия и Франция се вълнува повече от битието на пролетариата (днес у нас се води дебат дали е съществувала тази прослойка в България), от неговите борби, от живота на компартиите и тяхната дейност. Там живее под името Крум Тимофеев. Дори не научава добре френски, макар че живее почти година в Париж – самоизолира се от ежедневието и се затваря в творчеството на

1 Хрелков, Н. Среднощен конгрес. Поема на незнайния воин. С., Книгоиздателство „Земя и култура“. Книжката е излязла съвсем в началото на 1932 г. – в НЛИМ се съхранява екземпляр, подарен на художника Асен Белковски с автограф от 18 януари 1932 г.

руските и съветските поети. Приятели емигранти му намират дребна чиновническа служба в съветското търговско представителство, но канцеларският живот не успява да го извади от унеса на мислите и творческите му предначертания. Избира да се отдаде на писане. Всъщност в спомените на неговите другари от онова време има противоречия, някои от тях твърдят, че Хрелков е искал да замине за Съветския съюз, но във високите партийни етажи решават, че той трябва да емигрира във Франция. Мисля, че наистина Хрелковата мечта е да отиде в Москва. Той владее добре руски, превежда (Хрелков е първият преводач на „Евгений Онегин“ (1936) в стихове, за което получава и наградата на Министерство на просвещението, но я отказва), в голямата страна се осъществява неговият социален идеал.

При създаването на музея в Горна Баня започва сериозна изследователска работа. Уредниците се опират на описа на имуществото в къщата, съставен още приживе на поета през 1946 г. Това улеснява уреждането на битовата част от експозицията. Ръкописи, снимки, писма и др. документи, останали от Хрелков се съхраняват у сестра му Ана Хрелкова, която ги предава, а други и продава, на новия музей.² Музейните работници (скромността и самообезличаването на музейните работници са пословични, не само в този случай, което е причината да не знаем техните имена без нарочно издирване) ентусиазирано и съвестно, започват да събират спомени от всички, които са имали досег до патрона. Държат в музейното пространство да се предаде и цялата налична кореспонденция, останала у получателите. Ако някой се заеме да възстанови живота на Хрелков след 1944 г. ден по ден, час по час, няма да има особени затруднения – разкъсани листчета с телефонни номера, температурните му листове, лекарствени рецепти, неупотребявана хартия за писма, „чорапи, вълнени, скъсани“, „гащи, долни“, „риза, стара“, са само малка част от находките на събирачите. Доколко тези „артефакти“ имат значение за изграждането на музейния образ на Хрелков е нелепо да се коментира. А ако някой реши да се занимава с темата „Творецът Хрелков“ или „Хрелков и партийните борби преди 1944 г.“, или „Хрелков – кооператор“, или „Хрелков като ходатай“, или пък като преводач, материалите в музея са повече от достатъчни. Въпреки всичко, на националното съвещание на културно-просветните учреждения от 18 септември 1953 г. къщата музей на Николай Хрелков е посочена като негативен пример за документална експозиция, което се корени в „незadълбоченото познаване и липсата на отговорност за усвояване на съветския опит, въпреки осигурените условия“. След направените подобрения музеят е открит за посетители през 1954 г.

По-интересно е какво липсва в огромния корпус архив и вещи. Никой не може да ме убеди, че колкото и да си отдаден на някаква идея, било то и комунистическа, можеш да се лишиш от духовен и личен живот. Именно организаторите на музейния фонд и създателите на експозицията са лишили Николай Хрелков от емоционален живот.

Манипулацията на образа на Хрелков се задълбочава, когато в края на 60-те години издателство „Български писател“ започва да събира материали за академичното издание „Емануил Попдимитров, Гьончо Белев и Николай Хрелков в спомените на съвременниците си“ (1971). Библиотеката е под редакцията на Борис Делчев и Симеон Султанов. Наглед е спазен принципът на поредицата – проследява се хронологията на жизнения и творческия път на поета, дадена е разнообразна палитра на гледни точки, чувстваме се допуснати в частния живот на Хрелков. Познавайки и музейния архив,

2 Данните са взети от инвентарните книги на музей „Николай Хрелков“. Голямата част от архива Ана Хрелкова предава в музея в началото на 80-те години на XX в.

мога да направя извода, че Слави Боянов (редакторът на частта за Хрелков) е работил в много тясно сътрудничество с Ана Хрелкова и Димитър Осинин³ – тези, които определят насоките на събирателската работа на съставителя. Преобладават спомените от хора от Бяла Слатина, Банско и Велинград, местата, където той е бил интерниран за нелегалната си дейност. Повечето от тези споменни записи не дават никаква допълнителна информация за поета, даже има и писани от хора, които по онова време са били деца. Под мемоарите, които са одобрени от Хрелкова и Осинин, стоят подписите им и те влизат в изданието. Тези, които не попадат в сборника, остават завинаги във фонда на музея, далеч от очите на хората. Ана Хрелкова предпочита да издаде своя книга – „Пътят на моя брат“ в издателство Партиздат (1975) и не участва в големия сборник. И тази книга е още едно доказателство в подкрепа на тезата ми, че съвсем съзнателно се отнема част от чисто човешкия образ на поета. В близо двестате страници на книжката няма и най-малък намек, че Хрелков е имал някакво участие в духовния живот на съвремието си или сърдечни трепети, освен по линията на идеологическото съмишленичество.

Обобщавайки би могло да се каже, че и музеят, и изданието на „Български писател“ са били такива, каквито Ана Хрелкова и Димитър Осинин са позволили да бъдат. Може би това е била тяхната представа за Николай Хрелков. Или представата, която трябва да създадат за него.

Странно е например защо не са били поискани от Васка Емануилова⁴ и Иван Фунев⁵ (който през 1933 г. изработва негова скулптура) мемоари. И двамата са правили скулптурни портрети на поета, били са близки, дори Емануилова експонира и получава награда на VII обща художествена изложба през 1933 г. за глава на Н.Х., която днес се намира в галерията, носеща нейното име. Мара Цончева⁶ също е пропусната в списъка. Защо не е поискан и спомен на пианистката Тамара Янкова⁷, която също има дългогодишно приятелство с Хрелков? Той е почитател и познавач на класическата музика. През 1936 г. в санаториума за туберкулозно болни в Искрец Хрелков е оставен на грижите на медицинската сестра от руски произход Бредова, която с часове му е свирела на пиано сонатите на Бетовен (по свидетелство на Анет Мюнинг в непубликувани спомени). А Борис Милев-Огин свидетелства: *Когато биваше в добро настроение, Хрелков се загръщаше с балтона като с мантия и пееше откъси от арията на Мефистофел.*⁸ А именно в тази духовна среда Хрелков се е чувствал уютно, в свои води. Имал е вярно и критично око за изобразителното изкуство, четял е много, превеждал е изящна литература, бил е осведомен и умен събеседник. Напротив, натрапва ни се образът на потаен конспиратор, който вследствие на тези си занимания се разболява от туберкулоза и единственото му духовно преживяване е писането на поемата „Среднощен конгрес“. Като че ли интелектуалните занимания и артистичната му среда са били нещо уличаващо го в неблагонадеждност и съвсем съзнателно е направено разграничението между обикновените работници и хората на духовността.

През януари 1932 г. излиза „Среднощен конгрес“. И не само това – църковната цензура го дава под съд за богохулство. Подсъдното стихотворение е „Последната

3 Димитър Осинин (1891 – 1981) – поет, пътеписец, преводач, изследовател на житейския и творческия път на Христо Ботев.

4 Васка Емануилова (1905 – 1985). Скулптор.

5 Иван Фунев (1900 – 1983). Скулптор.

6 Мара Цончева (1910 – 1989). Живописец, изкуствовед, преподавател в Художествената академия. Автор на монографии за Ярослав Вешин, Цанко Лавренов, Александър Жендов и др.

7 Тамара Янкова (1907 – 1983). Пианист и клавирен педагог.

8 Милев-Огин, Борис. Страници. Спомени. С., Държавно военно издателство, 1974, с. 101.

молитва“, което е публикувано във в. „Мисъл и воля“ през 1932 г. Съдебният процес се състоял на 23 май 1933 г., а е оправдан, защото съдът приема, че по-скоро става въпрос за отрицание на бога (атеизмът не е подсъден), а не за богохулство. В предговор към поемата, датиран от Д. Осинин – януари 1950 г., Хрелков казва: *Поемата „Среднощен конгрес“ излезе между двете империалистически войни. Тя има скръбната популярност, че никой не я е чел, но че всеки е срещал, в ония дни, хули срещу нея, с каквито нито една художествена творба не е била така охулвана.*

Хрелков никога не е бил приеман безрезервно, дори като поет, от „своите“.⁹ Посвещението в „Среднощен конгрес“ в изданието от 1932 г. гласи:

На тримата поети;

Гео Милев,

Д. Диловски – С. Румянцев

и Христо Ясенов,

донесли от империалистическата кланица

дълбоките рани –

войнишки.

Убити мъченишки

от тилови фашистки бандити!

Оставили имената си – пожарни –

в паметта ми

и в живота ми,

като знаме,

което все мами – в борбата –

напред!

В следсмъртното издание (1951) редакцията, предговора и бележките са поверени на Иван Бурин¹⁰. Правейки уговорката, че самият Хрелков е редактирал поемата си и има още два варианта на отпечатания през 1932, той дописва посвещението, позовавайки се на Хрелков ръкопис, който е от 1947 г.:

И води

народите

в бой

и труд

9 През 1932 г. излиза антологията „Покрусена България“ в съставителство на Димитър Хаджилиев: *Предмет на предлаганата антология е етичното отношение на художествената мисъл към дадени въпроси от висш хуманитарно-обществен характер, как и с какви средства поета и белетриста са изразили своята доблест на човек и гражданин... Хрелков е представен с три стихотворенията, за които е направен следният анализ: Символичният маниер на разработка прави стихотворенията на Хрелков отдалечени от всяка конкретност. Едно катеорично отношения на идеята към фабулата не липсва, но то остава не твърде уяснено. (с. 52).*

10 Иван Бурин (1913 – 1991) Псевд. на Иван Трифонов Алексиев. Поет, фолклорист.

за новия човешки строй.¹¹

През 1960 г. в „Избрани творби“ под редакцията на Димитър Осинин е предпочетено посвещението от 1932 г. Почти целият предговор на Бурин е написан в дух на оправдание, че Хрелков не е постигнал необходимата партийност по представите и изискванията на началото на 50-те години на XX век – ... *Но по времето, когато е писана поемата, още не бяха изработени най-широките форми на международна борба за мир. Тъкмо затова Хрелков не изтъква достатъчно ролята на всички трудящи се и най-широките народни среди в тая борба, а заостря вниманието си предимно към пролетариата... Трябва да се посочи, че и ролята на Съветския съюз не е дадена в истинската ѝ сила и величие... Не са дадени и образите на Ленин и Сталин като първоборци за мир и социализъм. Ролята на Партията не е намерила достатъчно място в поемата. Тая роля е само загатната... В поемата не се чувства ярко поляризацията на силите в света – от една страна, СССР с последователната му борба за мир, демокрация и социализъм, от друга – САЩ, с тяхната бясна подготовка на нова антисъветска и антидемократична война за световно господство на американските монополи... Авторът на предговора не спира – Формата на поемата „Среднощен конгрес“ е, общо, реалистична. Поради баладичния строеж на произведението, у някои остава впечатление, че тук имаме символистична форма. Но това впечатление е най-малкото външно. Естествено, у Хрелков има остатъци от речника и изразните средства на символистите: „нищи“, „пурпурна наздравца“, „сляп титан“ и др... Но това са остатъци, които не дават основния характер на поетическата форма...¹² В борбата между ярко реалистичното съдържание и остатъците от реквизита на символистите побеждава съдържанието... Поемата на Хрелков е остро поетично оръжие. Това оръжие трябва да бъде използвано нашироко в борбата за мир, която се разгаря по цял свят.*

Твърде неуважителни към Хрелков и творбата му са редакторските варианти на Бурин и Осинин, които вероятно са имали намерението „Среднощен конгрес“ да получи и звучене, съответстващо на духа на 50-те години. Резултатът е, че се получава меланж от различни авторски гласове, като в крайна сметка налице е отдалечаване от автентичността не само на Хрелковия текст от 1932 г., но и от първоначалния му идеен замисъл. Самият Хрелков е правил още две редакции, но след като не е намерил основание да ги публикува в периода 1944 – 1950 г., би трябвало да означава, че не ги е считал за по-сполучливи от публикувания вариант. Без да навлизам в полето на текстологията, смятам, че едно изследване на двата варианта, които се съхраняват в архива на поета, ще ни убедят, че публикуваният текст през 1932 г. би трябвало да се репродуцира в бъдеще като единствен одобрен от автора. (В противен случай Йордан Ефтимов ще се окаже прав, че поемата на Хрелков е посветена на партиен конгрес).¹³ Петър Горянски във в. „Мисъл“¹⁴ прави следната оценка на „Среднощен конгрес“ – *Днес, когато ни делят десет години от кървавия международен турнир, излязлата наскоро поема на Николай Хрелков, посветена на незнайния воин и носеща заглавие*

11 Хрелков, Николай. Среднощен конгрес. Поема на незнайния воин. С., Български писател. Предговор и бележки от Иван Бурин. 1950.

12 Тук авторът на предговора има предвид, но не назовава, участието на Хрелков в Литературната задруга на символистите „Хиперион“, редом с Теодор Траянов, Иван Радославов, Петър Кишмеров, Люба Касърва, художниците Борис Георгиев, Сирак Скитник, Борис Денев, Иван Милев и др.

13 Вж. „Тайните шедьоври на 90-те. <http://litenet.bg/publish/yeftimov/tainite.htm>

14 Горянски, Петър. Николай Хрелков: Среднощен конгрес, поема. В. Мисъл. Седмичен литературно-обществен вестник. Г. III, 15 май 1932 г., с. 3.

„Среднощен конгрес“, се явява като първия сериозен опит в художествената ни литература да се обгърне войната в нейното интернационално проявление и главно причините и условията, които я подхранват. В текста се казва още, че се наблюдава тайнствена баладичност, чувствително влияние от Блок и Маяковски, че носи нюанси на мистицизъм. През 50-те години на XX в. Бурин и Осинин полагат усилия да тушират тези модерни за времето си поетически похвати, да „осъвременят“ и направят идеологически пригодно звученето на поемата.

В „Емануил Попдимитров, Гьончо Белев и Николай Хрелков в спомените на съвременниците си“ (1971) намираме различни физически описания на поета, което е твърде любопитно – *Той беше висок, синеек и красив.* (Ламар, с. 381); *Висока стройна фигура, матово лице, от което те наблюдават тъмнокафяви проникателни очи. Умно, високо чело, а над него толкова буйна, светлокестенява, непокорна коса, която при най-малкото поклащане на главата падаше на челото и раменете на кичури – наподобявайки житни ръкойки.* (Христина Панова, с. 384); ... *големите сиви очи на Николай пламваха...* (Марко Марчевски, с. 396). *Строен, едър, представителен мъж, с хубаво голямо чело, с подкупващо спокойни и умни очи. Говори на пресекване. Гласът му като че ли клокочи. Идва от дълбочини.* (Йордан Чолаков, с. 446) ... *Имаше изумително мек тембър, на който биха завидели мнозина актьори.* (Христо Недялков, с. 630); *Зад бюрото вляво седеше висок кокалест мъж и пушеше с наслада, като държеше цигарата с тънките си дълги пръсти някак особено забележително и елегантно.* (Иван Мартинов, с. 530) Режисьорът Боян Дановски, с когото се познават от хиперионските години, има интересни наблюдения, публикувани в книгата „Кръстопътища“¹⁵ – ... *Бохемският живот около сладкарница „Цар Освободител“... буйните възторзи на Гео Милев, ... лукавата усмивчица на Христо Ясенов,... варварската сериозност на Теодор Траянов... необичайно високата, малко прегърбена на Николай Хрелков и бледото му, измъчено пепеляво лице, и внезапните му сръдни, особено когато около него започваха да се говорят пошлости. В младежката писателска група той беше като че най-рано узрелият. За убежденията си агитираше главно чрез личния пример, чрез отношението към едно или друго жизнено явление и преди всичко чрез своя изключителен дар да разказва. Умееше да разказва увлекателно и тенденциозно, разказите му доказваха и агитираха. В такива моменти очите му потъмняваха, гласът му ставаше тих и съсредоточен. Веднъж в моята квартира Николай разказа потресаващи спомени от войната. Под непосредственото впечатление от тия спомени Людмил Стоянов написа разказа „Милосърдието на Марса“. Книгоиздателят Иван Игнатов свидетелства: ...държането му на истински културен и възпитан човек, подчертавам ВЪЗПИТАН, защото възпитанието не е външна форма на учтивост, а част от духовната култура на човека. А колко малко са, изобицо, истински възпитаните хора. Този спомен също не е познат на читателите. Ще припомня, че „Игнатов“ е първото българско следосвободенско издателство (1890) и е закрито след бомбардировките през 1944 г. Вероятно Иван Игнатов е заподозрян в буржоазни уклони и малкият му смислен спомен не е публикуван. Теодор Траянов в писмо до Иван Радославов пише: *Пристигна славният Николай Хрелков. Разбира се, най-напред потърси мене и тебе! Широка, хубава душа има тоя човек.*¹⁶ Димитър Осинин, който е негов зет, го описва така: *Беше висок и строен младеж, широк в раменете, с идеално правилни черти на лицето. Всичко у него: поглед, глас, движение –**

15 Дановски, Боян. *Кръстопътища*. Съст. Владимир Дановски. С., „Наука и изкуство“, с. 120.

16 Балабанова, Вера. Теодор Траянов. Литературни анкети. С., Наука и изкуство, 1980., с. 104.

Сътрудничеството на Н. Х. в списанието на символистите „Хиперион“ е причина той никога да не бъде безрезервно приет от „своите“.

издаваше нежност и непринудена изящност... Вървеше с широка крачка, с размахване на дясната ръка... Подложил лице на вятъра, с дълга до раменете светлокестенява коса – той напомняше слязъл от пиедестала си млад Аполон. (с. 359) Различните сведения за външния вид не са обезпокоителни, според мене на Христина Панова би могло да се вярва повече, тъй като е известно, че жените са по-наблюдателни за подробностите, а пък Осинин го е познавал повече от четири десетилетия (склучва брак с Ана Хрелкова). Противоречия за конспиративната работа на поета обаче няма. Всички са единомисленици и за невероятната бедност, в която е живеел поетът. Има няколко мнения, които помрачават светлия образ на Хрелков. Едното е на самия Ламар: Ламар изброява „великите ленивци“: Л. Стоянов, Г. Белев, Н. Хрелков. „Не обичам ленивците, затова нищо не мога да напиша за Хрелков.“¹⁷ Но въпреки това дава малък текст-апотеоз за горепосоченото издание. Следващият неодобряващ Хрелков е Тодор Боров: След това Боров мина към онова, за което беше пожелал да се видим – към моята книга, второто издание на „Познавах тези хора“. Харесвал я, намира, че умея да очертавам образа, но смята, че съм си загубил времето с някои автори, които не щели да оставят никакво име в нашата литература. След тези думи спомена две имена: Николай Хрелков и Светослав Минков. И близо четирдесет минути ми говори за тях, за да ми докаже, че били **търтеи** с незавиден морал (и тук смекчавам остротата на израза). Всичко, което изрече, ми беше известно и по същина е изразено в моите очерци. Боров обаче заостри характеристиките и показа, че влага в тях **пристрастие**.¹⁸ Това е казано по повод новоизлязлата книга на Делчев „Познавах тези хора“, а и улавяме третия с полунегативно отношение – самият Борис Делчев. Но приемаме, че тези лични мнения са породени от някакви още по-лични пристрастия и съображения.

Вече е много трудно да се доберем до сърдечните тайни на поета. Малко изпуснати фрази, завоалирани изрази, общи характеристики... това са податките, които намираме в спомените на неговите съвременници. Ламар споменава, че през 1920 г. двамата с Хрелков решават да преведат стихове на Блок и Есенен, но *Аз лично нямах никакво понятие от надежите, но благодарение на Хрелков, че имаше връзки с нежността, спомогна ни Цветана, неговата приятелка.* (с. 382) Коя е Цветана, защо и как приключват връзката си, вече никой не може да каже. Писмо или друг белег от присъствието в живота на Хрелков на жената с име на цвете в огромния му архив няма. Младен Исаев възпроизвежда свой разговор с поета и между другото споменава – *Тук, в Нови Сад, ме заключиха самичък в едно влажно подземие, без светлина, без въздух. Храната – лоша, самотата – мъчителна. Само една девойка допускаха понякога на свиждане при мене. Познавах я, преди да попадна в затвора. Тя искаше дружбата ми, но аз я отбягвах. И знаеш ли защо? Тя беше иначе мило момиче, но имаше подозрителна служба – секретарка на шефа на полицията в Нови Сад. И, разбира се, аз не можех да ѝ вярвам. Дори когато при свижданията в затвора тя ми предлагаше да ми съдейства да бъда веднага освободен, аз отказах...* (с. 456) Тук нямаме дори името на момичето, и даже невероятно и тъжно звучи причината за неосъществената любов. И друг път съм имала случай да се възхитя на невероятно сладкодумния и много наблюдателен Недялко Месечков. Той свидетелства:

Николай Хрелков е тачен не само от младите си приятели, но и от жените. Мои познати говореха с възторг за него и търсеха компанията му.

17 Делчев, Борис. Дневник. Народна култура, 1995. с. 116.

18 Пак там. с. 361.

Обед е. Стоя с група артистки пред театър „П. К. Стойчев“. До аперитива на бай Иван е Хрелков. Една актриса вижда поета и казва:

- Хрелков! Прекрасен човек е! Това е моят тип. Съжалявам, че не съм много близка с него. – И очакваше поетът да погледне към нас, за да го поздрави.

Друга отвръща:

- Интересен мъж! – После се обръща към мене: – Ще ме представиш и ще кажеш добри думи!... Покани го на театър и след представление може да отидем някъде. Аз каня!

Първата актриса прикрито се усмихна. (с. 504)

В мемоара на Христо Стойков (с. 611–612) се разкрива още едно сърдечно преживяване на Хрелков. Стойков случайно среща на улицата В., която изпраща поздрав на болния поет. Хрелков видимо е развълнуван, споделя му, че се познава с нея от Мьодон, предградие на Париж. Историята е романтична по бедняшки – В. работела в „тресърско ателие за обувки“, а с трудно изкараните франкове поддържала болни и безработни емигранти, а известно време плаща и таксата на тежкоболен приятел в частен санаториум. Едновременно с това В. има и литературен талант, с който се налага в културните среди на политическата ни емиграция. Но Хрелков така и не намира сили да признае чувствата си, заради страха, че ако тя ги отхвърли, то тогава може да не останат и приятели. В. се завръща в България, създава семейство и в годините от време на време посещава Хрелков. В музейния фотоархив откриваме снимка на Веса, без фамилия, без подробности, на гърба на малката снимчица с едър небрежен почерк е написано: *На незаменимия човек и другар. Веса, 29 май 1938.* – усмихната млада жена е легнала на тревата. Дали пък това не е В.? За същия период пише и Клара Герасимова (с. 643). Поетът ѝ предлага да стане негова секретарка, за да ѝ диктува спомените си. Тя му напомня, че има майчински задължения, които ще възпрепятстват работата ѝ. Тук Хрелков казва:

– Прощавай! Аз съвсем забравих това. Но нали много не ги разбирам тези семейни задължения.

А после съвсем тихо, сякаш да не пропъди докосналия го далечен спомен, каза:

– И аз бях женен – в Париж. Но това беше съвсем за кратко – няколко месеца.

Разбрал мълчаливия ми въпрос, той поясни:

– Задачите на партията налагаха да се завърна в България. Тя беше член на Френската комунистическа партия и се налагаше да продължи своята работа. И така, Клара...

Фактът, че този спомен е „допуснат“ в мемоарния сборник от Ана Хрелкова е признание, че наистина брат ѝ е имал кратък брак във Франция. Потвърждение на разказаното и повече подробности намираме в непубликуваните спомени на лекувания го в продължение на дълги години д-р Любен Боянов – *Понякога Николай обичаше да приказва за миналото и за себе си. Разправяше за пребиваването си във Франция по изпълнение на специална партийна задача и за запознаването му там с една другарка Французойка, заемаща голям пост при ЦК на партията на Франция и в редакцията на в. „Юманите“, която другарка го развела в Париж и запознала с всички музеи на изкуствата и науката. Впоследствие той се оженва за нея, но поради нови партийни задачи е трябвало да се разделят и то по негово настояване, за да замине за Австрия и Русия, а тя да държи връзка във Франция.*

Привеждам част от откъса, посветен на френския делегат на среднощния конгрес от едноименната поема. Убедена съм, че тук намираме автобиографичен

момент. Хрелков няма нито едно интимно или любовно стихотворение, или стихове, които да е посветил на жена, и вероятно тук е закодирал своята сърдечна драма.

*Дигнете ми клепачите да видя
далечното небе на Ил де Франс –
Бретонския бряг и тъмната гора
на Франция – родината ми свидна.*

*Там вятърът, през дишания Атлантис,
ехти и вие вдъхновен и луд...
Преди смъртта при Марна да ме грабне,
тя ме уби със тежък труд в Сен-Клу.*

*Империализъм! Храчка на живота:
вампири прегърнал земното кълбо!...
и аз престъпник клетвата работнишка –
оставих в сълзи своята любов!...*

*Да, аз обичах в гроба си приживе –
как странно е това във нашия дял!
и любовта ми бе прекрасна и дивна, –
с работнишкия дивен идеал...*

*Погледайте: сега съм гадна дрипа
(пропадна там любимата жена)...
Но никога не бих във гроба хлипал,
ако не тръгнах дрипа на война.¹⁹*

Поетът има и няколко стихотворения написани във Франция и публикувани в началото на 30-те години. Едното от тях – „Лувър“ не намираме в съдържанието на изданията от 50-те години на XX в.

*Кошмарите ли на Париж те дебнат –
или те дебне лекостъпно тя?...
Пази се ти със своя светъл жребии –
и огнен блян и бляскава мечта!*

*Ти в дни самотни идвай тук при мене –
и аз на тебе само ще предам:
На Леонардо дивните видения –
и мрачната на Гоя свобода.*

Лекостъпната жена не я откриваме повече никога.

19 Цитатът е по първото издание на „Среднощен конгрес. Поема за незнайния войн“. С.

Книгоиздателство „Земя и култура“, 1932, с. 15–16. Следващите издания са под редакциите на Иван Бурин и Димитър Осинин, които нанасят собствени корекции в текста, които понякога го отдалечават дори смислово от оригинала. Особено драстичен е случаят с посвещението в първото издание след кончината на Хрелков, което е допълненото от Бурин.

Дали за същата В. става въпрос не е ясно. Защо са толкова пестеливи неговите роднини, приятели и съратници за личния му живот е лесно обяснимо. Нищо не би трябвало да отклонява вниманието или помрачава образа на поета комунист. Спомените са писани във времето, когато не е било прилично да кажеш „моята съпруга“, а формулата е била „моята другарка“. Съпругата можеш да я обичаш, да роди най-прекрасните деца, да бъде изисквана. А другарката можеш единствено да уважаваш, да бъде добър специалист, да бъде домакиня. Нюанси. Дори Людмила Алтънова (с. 570) престава да посещава университета, за да се грижи за домакинството на поета, има и изрази в разказа ѝ, които издават интимност: *Дълго спорихме, докато го убедя да купим и турим някакви пердета. Около него, на леглото, на масата, по пода, винаги имаше разхвърляни вестници. Никога не можех да ги туря в ред и той често ми се смееше, когато се ядосвах, че пак ги е разхвърлял.* Точно пред Алтънова Хрелков споделя: *Сега не е време за женитби. И истинските революционери не трябва да се женят.*

В публикуваните само през 1960 г. спомени в книгата „Спомени за Николай Хрелков“ в съставителство на Ана Хрелкова, Димитър Осинин и Димитър Хаджилиев, но невлезли в изданието на „Български писател“ от 1971 г., литераторът Иван Марински, също емигрант в Париж, съобщава за още едно увлечение на Хрелков – *Пак през 1928 г. през лятото между нас беше и артистката Мара Гъдуларова. Тя беше пълничка с бяло кръгло лице другарка. За добре наблюдателното око не можеше да остане незабелязано, че Николай ухажва Гъдуларова. Не един път съм се възхищавал на това негово ухажване. С каква внимателност вършеше той това... С каква чистота и младежка наивност! Във всичко той влагаше поезия, скромност и идеална чистота на чувството. На обаятелната актриса поетът посвещава стихотворение, което не е достигнало до нас. Но той е бил твърде притеснителен и деликатен и отново не е споделил възвращенията си. Милка Молерова-Пондева обобщава – *Трябва да призная, че заедно с огромното уважение, което изпитвахме към него, ние всички бяхме и малко влюбени в него* (5.11.1974, непубликуван мемоар).*

В архива на Змей Горянин²⁰ има един спомен за Елин Пелин, който едва наскоро се среща с читателите. Трагикомичната случка се разиграва в началото на 30-те години.

Едва ми бяха донесли кафето, в кафенето влезе поетът НХ. Поканих го при мен, но той ми каза, че има работа със Страшимиров и отиде при него.

Пет минути по-късно, току-що си бях изпил кафето, влезе публицистът Йордан Грънчаров – също мой познат, но дори не погледна към мен, та да го покана, а някак дебнещо, някак по котешки се приближи до масата на Страшимиров и – преди да разбере какво става – измъкна из под пардесюто си дебел бастун и бързо започна да удря злочестия поет НХ по главата, по гърба, където сvari.

Докато Николай Хрелков се окопоти, побойникът бе счупил вече бастуна си и се опита да побегне. Но се вкопчи в него, сборичкаха се, събориха няколко маси – та и моята – но Йордан Грънчаров успя да се изскубне и избяга навън. След него изтича окървавения Николай Хрелков, а накрая и развълнуваният Страшимиров, който през време на тази кратка схватка размахваше нашироко ръце и издаваше насърчителни войнствени викове:

– *Дръж го, Николай! Хвани здраво този престъпник! Обезвреди го! Убий го на място!*

След изхвърчането на войнстващите литератори в кафенето останахме

20 Змей Горянин (1905 – 1958), псевд. на Светозар Димитров. Автор на поезия, проза, пиеси.

само Елин Пелин и аз, като не се смята хубавичката келнерка Люси, чието бледо лице едва се виждаше зад джамлъка с пастите.

– Като го изгюмтѐ – помислих, че полилей падна! – каза Пелин през смях и ме покани:

– Елате да си изпием кафето при мене, докато там почистят.

За мен тази покана беше толкова желана и чакана, а и неприятният скандал ми бе действувал, та сигурно съм имал много забъркан вид, защото Елин Пелин, като че ли да ми даде възможност да се оправя продължи:

– Аз съм ви виждал и ви зная по име. Познавам и вашата жена. Балабана ни запозна. Понякога се виждаме с нея...

– Зная, – прекъснах го. – Благодаря ви много за книгите, които сте ми подарили и които отново четох с голяма радост. Много съм радостен, че се запознахме.

– Абе ние и двамата може да сме радостни, ама на бедния Х. хич няма да му остане радостен спомен от днешния ден и от нашето запознанство. Добре, че не знае, че сега сме се запознали! Може да вземе да ни гледа накриво... А-а-а! Много го наудря! Счупи бастуна!... Ами Антон? Какви гороломни възгласи!

Той говореше със смях, в който нямаше нито подигравка, нито укор, нито характерното сицирджийско злорадство, а един весел и мъдър поглед върху нещата “в този пусти човешки живот”, в който има толкова много забавни и любопитни истории, че си струва да се живее.

След разказаната случка Хрелков му стана симпатичен, навярно защото беше нападнатия, и то подло. За самата случка с Пелин сме говорили два пъти: първият път – скоро след нея – не знам как стана дума, та Пелин с хумористична сериозност ми съобщи, че “Хрелков и Грънчаров имали идеологични различия относно една жена.”

Вторият път Йордан Грънчаров влезе в кафенето пак дебнешком и аз подхвърлих: “Този да не се кани пак да бие някого?”. Пелин каза съчувствено: “Той бил болен, нещастният. Нервите му били разстроени. Роднина е на Димитър Грънчаров – земеделец от “Единния фронт”, убиха го, не помня преди ли, след ли атентата в Св. Неделя. Тогава арестували този му сродник и го пребили в полицията. Затова му са се разсипали нервите.”²¹

С известна надежда прегледах и полицейското досие на Хрелков, което се съхранява в Държавния архив. Тъничката папка не разкри нищо повече от това, което е известно. Тук-там малки листчета с инициалите А.Х. [Ана Хрелкова] подсказват, че сестра му е преглеждала и копирала част от документите. Няма и най-малък знак от проследяванията, отразени в рапортите на полицаите, които да подсказват в каква среда се движил поетът, кои са хората с които е общувал и срещал ежедневно.

Всеки документалист би бил неудовлетворен от тази неопределеност, от това negliжиране на личния живот, на съкровения, което би ни открехнало още едно прозорче към света на Николай Хрелков. Не става въпрос за някакъв вид нездраво любопитство към интимни тайни, а за извайването на чисто човешки образ на монолитния поет конспиратор, създаден през годините и останал непокътнат, заради поставената преграда на партийността. Затова съвсем изненадващо писмата на Николай

21 Змей Горянин. Моят приятел Елин Пелин. 27.11.1950 г. НЛМ, ОФ а 665/79.

Хрелков до художничката Мара Цончева са едно откровение, един принос за „новия“ образ на автора на „Среднощен конгрес“. Излишно е да споменаваме, че отговорите на Хрелковите писма не се пазят в музейния архив, ако те все още са притежание на проф. арх. Плама Николова (дъщеря на Д. Осинин и Ана Хрелкова), убедена съм, че някой ден те ще станат част от него.

В личния архив на художничката Мара Цончева са запазени само 6 писма. Всъщност и това е единствената запазена кореспонденция на Хрелков преди 1944 г. Сложени са в плик, на който пише: *Много важни писма*. Тук намираме още късни писма от Йосиф Перец, Бронка Гюрова, Христо Радевски, Павел Спасов, Васка Емануилова, Любомир Далчев.²²

Той е на 38 години, а тя – красивата Мара Цончева, едва на 22. Единият във възрастта на осмислената любов, тя във възрастта на взривната емоционалност. Тя вече е учителка по рисуване в Бургас, а той дребен чиновник в София, в един от редките моменти, когато е бил материално обезпечен, макар и оскъдно. Видно е, че е имало и други, предшестваша, писма. Вероятно е имало и по-късни. Няма да ни стане известно как са се срещнали, какви разговори и планове са имали, единственото, което ще разберем, и което е стъписващо и озадачаващо за нашия съвременник, са аргументите за неслучилата се любов. Поведението на Хрелков е дистанцирано, личи как сам гаси страстите си, позицията му е на човек, който признава увлечението си, но се стреми възможно най-деликатно да отстрани младата жена, за да продължи сам по пътя, който е избрал. Изречението *Всъщност нашите писма няма да бъдат нито в обществен, нито в личен наш музей, и затова трябва да бъдат с колкото се може по-преходен характер* звучи почти грубо, нали музеят е място, където се пазят ценни експонати и са предназначени за чужди очи. Неговите планове не предвиждат отдаване и оповестяване на любовната страст. Съпротивата му към обвързване, към проявата на чувства и последващо задълбочаване на връзката е изречена съвсем прямо: *Каквото и да гледат слепешките ми очи, аз те нося в слепите си очи като най-дивно видение в моя живот. Твоите прекрасни черти и образ ми подшепват чудни неща в каквото и да е било повсякдневна работа! Но това аз го използвам за милионите – не за себе си. Аз нямам нужда от нещо, в което да има и най-ограничен елемент на нежност*. Признанието му че я обича го сепва и бърза да се отрече от думите си, а добиваме и усещането, че дори малко позира със саможертвата си. Догаждаме се, че красавицата Мара Цончева по женски се опитва да изтръгне от поета признание за увлечението му, но нетърпелива, непознаваща в детайли житието му, губи битката за сърцето му. А и как би предположила, че Хрелков ще принесе любовта им в жертва заради една идея. Звучи нереално, но се случва точно това. Влюбеният Хрелков признава копнежа си: *Аз съм много добре. Живея. Понякога имам едни тайни среци с любимата и прекрасна църка на живота: в устата ми горчи от нейните целувки и в мозъка ми танцуват стоманените кълба на отчаянието от самия мен. Не иска ли тя много от мен? Мене ми е зле*.

Трябва да повярваме, че е възможно да подчиниш живота си, да достигнеш до отрицанието на лични радости, заради политическа и социална идея – *най-малко 20 години след като бъде повален трупът на тоя гаден строй, той ще вони и задушава и отравя слабите*. Съкровеното, интимното преживяване трябва да даде енергия на милионите. Хрелков се идентифицира като един от тях, което е още един мотив за отказа му да се подчини на поривите на сърцето си: *... извърши най-великия подвиг: поднеси любовта на прекрасното си сърце пред милионите. Аз съм в тях, една*

22 Частен архив.

частица ще се падне и на мен. О, това е дивно. За това аз мога да ти благодаря от името на милионите дори от гроба си.

Макар и със социално отзивчиво сърце, Мара Цончева поставя линия между личния си живот и обществена позиция, което обаче не можем да отнесем като важащо и за поета. Вероятно Цончева е роптаела срещу пълното му себеотричане, напълно възможно е тя да е поставила и някакви условия, които Хрелков отхвърля: *По тоя и другия (за милионите) въпроси, по които аз съм, уж, „кряскал“, „вманиачен“, нека да ти кажа, мила моя разумнице, че те са не само решени в мен, но дълбоко и неповратно предрешени.*²³

Можем да се запитаме дали пък Хрелков/Крум Тимофеев не остава верен на френската си съпруга, дали е имало и официално прекратяване на брака им. И верен на конспиративните правила не споделя с никого детайли от миналото си. Все въпроси, на които ще търсим отговори в бъдеще.

В поместените писма откриваме и един друг Николай Хрелков – щастливият, влюбеният поет. Няма как да не забележим, че в тези три седмици (23.XI–18.XII.1932) прекомерно бурно се развиват отношенията между двамата творци. От искреното *Аз те обичам* до отбранително безразличното *Нашите въпроси и отговори като че ли се свършиха вече. Нали? Едва ли имаме какво да се запитваме и на какво да си отговаряме.*

Макар художницата и да не присъства непосредствено, можем да направим някои изводи за нейния нрав – нетърпелива, амбициозна, със стремеж за висока начетеност, неоспорима интелигентност.

Засега открехваме завесата.

Мила Мара,

представи си: аз те наричам мила без да държа сметка за нещо и не подчертавам нещата, защото всъщност, те са дребна работа.

Където и да бъда времето ще ме погуби (не аз него). Аз съм негов елемент. Времето се измерва с човека. Времето на „Роял“ се измерваше с мен, ще кажат в бъдеще, а след мен се измерваше времето на Трактора, да речем, с друг някого, а след него времето ще бъде измервано с полета на трети към звездите – може би. Мистерия. В историята няма любов. Любовта би ставала в пространството. Но моя монистически възглед говори, че Време и Пространство са едно. В такъв случай любовта, поне, в моя живот ще се яви, като молекулярна песен, като мой личен, лиричен, сън наяве, когато в гората на живота ми съска един [из]хабен трион и всичко, което се поваля, пада с необикновена болка... Но нали аз нямам душа! Болката все едно че не съществува, защото съществува само за мен. А аз другиму не мога да я предам без душа.

Нощ[ем] слушам оркестъра на ноемврийските ветрове. Те сякаш вят и завиват: бързай! Но къде да бързам аз, когато съм частица от милионите? И какво е това болно-сладостно желание да потъна във воя на ветровете като скръбна химия (не

23 Това не е първата среща на Мара Цончева с човек, изцяло отдаден на комунистическата идея. През 1925 г. тя кореспондира с Коста Луков, който излежава присъда на остров Св. Анастасия за участие в събитията от април с.г. В края на юли част от затворниците организират бягство и емигрират през Турция в Съветския съюз. На въпрос на М. Цончева дали К. Луков следва, той отговаря: *Питаеш ме дали следвам... Аз не следвам и няма да следвам. Мене са ми нужни познания в други отрасли на живота и аз насочвам там моето внимание. Аз живея и ще живея сред народа, който ще бъде и мой учител.* Удивително съвпадение! Писмата са непубликувани.

химията на Анна)? Ето в такива раздвоения чувствам тягостната комедия на Хамлета и нещата които възприемам с погледа си се претварят на мишки под черепа ми.

Но мишки ли, или съвест гризат нервите ми, та тая глуха болка там ме кара да възприемам глухо дори музиката на естеството?

Оная вечер бях при Тамара²⁴: тя свири Бах и Шопен. Щях да се разплача от прекрасната и горка заблуда и на двамата. Ух, колко ми е ясно всичко и как с всичко хората искам да ме свързват. Християнското световъзприемане за мене е чуждо, но аз тъй страшно и тъй дълбоко го разбирам, че не мога да не страдам над човека и измамата му.

Някакъв важен масонски патриарх²⁵ казва:

- Човекът е животно, на което трябва да се даде тайнственост и тайнство!
- Какво общо мога да имам аз с животните?

Ти казваш, че си одухотворявала предметите наоколо си от самота. Най-характерно за безхарактерните е това, че те дават характер не на себе си, а на предметите.

Но ти ме плашиш само с това (нали?) и аз не на теб го казвам, а на ония, които са блато и от които човек не може да се окаля.

Аз както виждаш съм напълнил перодръжката си вече с мастило и ти пиша с мастило. Ти ми пишеш с молив и си права: всъщност нашите писма няма да бъдат нито в обществен, нито в личен наш музей, и затова трябва да бъдат с колкото се може по-преходен характер. Ето и аз търся вече характер в нещата.

Но ти ще кажеш:

- Ах, какъв е дребнав той!

Мъча се да работя, но без да вярвам в работата си. И ето тук съм истински дребнав. Аз имам право на лична вяра в себе си. Чувствам твоето прекрасно лице, напрежението в слепите си очи. Тъй е странно това, че вече ми става страшно! Огненият вихър на годините, които живях, разкъса моя музикален слух, но аз добре чувам тежкия марш на милионите и жабешките крясъци срещу тоя марш: тук няма музика, защото има нещо повече от музика (не говоря за жабешкия крясък). Но моя разкъсан музикален слух долавя и нещо друго (и никой не може да открие логиката, която да ме разубеди). Аз чувам последния звън на камбаните, аз чувам погребалния звън над стария свят с неговата пошлост, мистика и идиотизъм. Гордото чувство, че аз съм негов гробар и певец на свободата ме тешат и то ми е едничката утеха.

Ти ми пишеш, че си разположена към мистицизъм.

Шлагерната агония на умиращия свят не може да не звучи приятно за слуха на артиста (каквато си ти) и невежеството (там ти не си – аз говоря открито), а какво е вашия мистицизъм и всички негови вакханалии, сатурналии и литургии, ако не една болезнено-приятна забава? Една сладострастна меланхолия? Ах, тоя подъл перверзитет на последния буржоа. Ти си артист и ти трябва да скъсаш с това, за да станеш Артист. Изгори в творческа треска, изгори в страстна мъка и любов. Тоя пожар е прекрасен, но мистичното скърбене заради самата сладострастна скръб е, ако искаш, безсрамно, дори

24 Тамара Янкова (1907 – 1983). Пианист и музикален педагог.

25 Вероятно М. Цончева и Хрелков са имали разговори за масонството. Хрелков е под впечатлението на нароилите се по това време и привлекли доста последователи смесени масонски ложи – „Богомил“, „Човешко право“, „Ракоши“ („Св. Граал“), „Хермес“, „Парсифал“. За известно време Николай Райнов е на най-високото стъпало в „Парсифал“. Няма данни кога Мара Цончева се присъединява към братство „Парсифал“, Иван Богданов в „Синовете на вдовицата“ определя художничката като една от „най-разпалените“ комасони (с. 90). Нели Карова и Марта Попова също се приобщават към масонството.

тя е присъща на преситената полово сган. Това не мисля само аз. И най-после „тебеширеният кръг, който сме начертали около кокошката е допустимо да омагьоса кокошката“, защото тя не го е начертала сама около себе си. Но да начертая сам тебеширения кръг около себе си и да не смееш да го прескочиш, това значи: индивид под линията на обикновената интелигентност. Но, разбира се, това нещо аз говоря, но не за тебе, а чрез теб за хората.

Има, обаче, нещо друго, което е страшно (и не е красиво): най-малко 20 години след като бъде повален трупът на тоя гаден строй, той ще воня и задушава и отравя слабите. Помисли само каква страшна борба ни предстои, Мара! И помисли: в кръга на тия 20 години трябва да се извърши еволюцията на нашия творчески цикъл. Вярвам, ти не предполагаш по-голяма цифра. Е добре, трябва да бъдем герои, драга моя, и то какви при това! Ти, която можеш да стискаш така прекрасно челюстите си, стисни ги и почвай. Там в тържественото великолепие на бъдещето, където си ти – извърши най-великия подвиг: поднеси любовта на прекрасното си сърце пред милионите. Аз съм в тях, една частица ще се падне и на мен. О, това е дивно. За това аз мога да ти благодаря от името на милионите дори от гроба си. (Аз се надявам, че имам право на наследство и „човечеството“ ще ме удостои с гроб.)

Аз съм много добре. Живея. Понякога имам едни тайни срещи с любимата и прекрасна щерка на живота: в устата ми горчи от нейните целувки и в мозъка ми танцуват стоманените кълба на отчаянието от самия мен. Не иска ли тя много от мен? Мене ми е зле.

Твоео писмо, написано на 15, получих на 23 т.м. Кому да се сърдя? Аз тъй много чаках от тебе това писмо! Уж си била написала едно преди него! Не вярвам: щом като не си написала, поне още едно след него. Живей без да искаш лихви за онова, което даваш. Каквото и да бъде, щом като е твое, то е ценно. Но аз съм много беден и плащам за всичко с нещо, което няма никаква цена. Като културен човек, значи, и аз си служа с разменни средства. Тая разменна монета, у мен, се казва живот.

23.XI.932
София

Николай Хрелков

В събота вечерта намерих писмото ти върху масата си. С мене беше един гост от Париж, който за нещастие, като че ли е забелязал някакъв смут в мене. Аз му обясних, че писмото не е любовно и дори му го дадох да го прочете, за да се увери. Той с една голяма лакомия желае да узнае някакви скрити и незнани за хората пружини на моя живот.

Защо пък да ми е болно?

Но ето нà, че и той пита това. Той казва, че неговата другарка много се чудила на тая измислена болка, която той и да е долавял не смятал да ѝ дава такова огромно значение. По-късно тя му натрапила това и ето твоето писмо сега го вбеси! От какво може да ми бъде болно? Мен нищо не ме боли. И ако има нещо да ме боли – то е от това, че за нищо не ме боли. Уж съм могъл аз да бъда „гальовник на съдбата“! – О, боже мой! – в когото аз не вярвам. Каква е тая несъществуваща птица – съдба! – Аз имам най-последната и велика надежда – надеждата на милионите, която ме стопля в гроба на живота, като малко червейче, което чака своето слънце и своя възкресен ден. Нищо друго не ме интересува: всичко друго е разврат. Да, и ако има някаква болка, то не е от това, че не приемам да бъда гальовник, а, може би, от това, че прекомерно много

се въздържа да погала тая велика надежда. Тъй е чудно то: да бъдеш цял в нейното сияние и да се топиш от оная върховна наслада, пред която милионите издигат своите робски чела и червените фанфари на бъдещето, с клокочеща музика, тръбят последните заповеди оттук напред с изправени глави.

Аз не ти отговорих веднага, защото моя гост ми попречи, а вчерашния ден беше толкова дивен, че излязох още сутринта в околностите на София и не се завърнах до вечерта, нищо че не ти писах из огнените видения през тоя ден, аз често съзирах и тебе цялата червена, окъпана в бъдеще като червен ангел. Ух, как ми се не харесва ангела и все пак как ми се харесва червения ангел.

Аз минах по пътя, по който сме минавали с теб и обядвах там, в оная работнишка барака, където обядвахме еднъж с тебе, в тоя ден най-много заедно и аз си го припомням като нещо много хубаво в живота и всичките му часове бяха пълни с толкова много потребна почивка.

Как е хубав животът и прекрасна борбата. Понякога ми се струва, че не ще мога да издържа от това бликащо чувство и сърцето ми ще се пръсне като метал, напълнен с взрив. Дори не скърбя, че не мога нищо да работя, и че нищо не работя, като дете се радвам и на най-малката обида. И на всяка обида кряскам възторжен: Ранявай! – ти мене можеш да раниш, защото аз не съм мишена, а човек **е?и** толкова по-зле за стрелите ти. Иначе работата за „нашата действителност“, както я наричат поетите, обилно ме е отрупала напоследък. Дори обидно.

А пък ти ми пишеш, че не можеш да работиш и това ме ядосва. Но каквито и да ти са обясненията, аз мисля, че причините са други, и затова трябва да бъдеш съвсем спокойна. Най-напред, ти трябва да починеш. Ти се лъжеш, ако мислиш, че не си морна: аз смятам, дори, че си много морна. После: ти живееш един прелом, който често пъти отнема също време. Моят съвет е: не бързай никак! Чети, разхождай се, мисли. Това е също голяма работа и по някой път много по-голяма от фактическата.

Аз не моля, дори, да ме послушаш за това, което ти говоря.

Фотографиите на твоите картини получих. Те никак не ме учудиха, защото аз очаквах да бъдат хубави. Знам, че не искаш да ти говоря за това, което е много добре. Но има едно, за което не мога да не ти говоря:

- Ти можеш, Мара, ти можеш. Тъй рядко е да срещнеш човек – другар, който да може.

Но сега е нужно и друго нещо: ти трябва да знаеш. Да можеш и да знаеш са две неща еднакво тежки. Но аз не съм виждал човек, който така страстно да иска да знае, като теб. Ти ще съчетаеш тия две неща в себе си, това показва всеки жест в тебе. И какво: мигар има по-хубаво нещо за човека от това да дойде в движението не с търговски цели (с каквито вече е наводнено), а да дойдеш в него като негов елемент, който е намерил сродната си материя от тласъка на един естествен закон и се слял там като неделимо нещо. Честта не е нещо релативно, щом като имаш идеал и дело и на тия две неща трябва да се служи.

Аз винаги се радвам, когато се приеме така службата, и особено се радвам в тия дни, когато един много скъп в живота ми човек, идва да служи и се бори.

Ето нà, че исках много да ти пиша, а мен ме викат по много неотложна работа и аз трябва да туря точка.

Прощавай, Мара, пак ще ти пиша

твой

Николай Хрелков

28.XI.932
София

Не е ли странно нещо това, че мен ме предпазва някаква съдба! Току виж и аз измукам като някое тъпо говедо: съдба! Висша сила, която повелява на нещата да стават тъй, а не тъй! Фюю, пък иди после да не пишеш за тайнствените пътища на душата и за строгата пентаграма пред прага на сънищата си.

Откак ти замина, аз работих много тежко и непрекъснато, защото бях изоставил много обещания и ангажименти и трябваше да ликвидирам набързо с тях. Защото аз обичам да се чувствам колкото се може по-малко ангажиран и колкото се може повече свободен. Част от свободата си охотно мога да посветявам тебе, защото ти си наистина ценен човек: така че не се плаши.

Днешният ден (защото тая нощ работих до разсъмване, за да бъде той свободен) аз бях го определил да ти пиша за скритите причини на една болка, която наистина съществува, но която хората, които ме познават я въобразяват като нещо, което се разбира от самосебе си, и от самосебе си отива по дяволите – дяволите, които разбира се, че не съществуват, но които могат да се вметнат като образ.

Усмивам се на своята пълна днешна свобода и на едно измамно издевателство на природата:

Вън тичат по небето разпокъсани облаци като в свет априлски ден и едно замислено слънце се усмива от време на време. Моето сърце чувства този коварен трик на природата и понеже не е оръдие на нежен поет не усеща нито музиката, нито баграта. От най-дребното същество до върха на цялото необхватно естество има усмивка преди плесницата. Какъв коварен закон, Мара!

И ето че сутринта хазайката ми чука и ми дава пощата: списания които захвърлих и писмото ти, което покрих с длан за да почувствам, че то е твое, за мене.

А сега ще трябва да ти отговарям, а не да ти пиша за някаква болка. Болката си е моя и не трябва да се хленчи за нея. Или аз съм неин гроб, или тя мой. Ако това чувство ме е крепило до сега, то може да ме крепи и от сега. (Скъпи мой, мили мой Николай, ти като че ли беше забравил, че това е тъй!). Животът е нещо, което трябва да бъде творено, както тестото – печено.

Ами ти защо ми говориш за тая монета-живот, моя несъзнателна манящина? Не знаеш ли как трябва да се извайва човешката психика? Ако аз решително почна да държа на това е опасно за мене, а не за теб, защото пари за марки имам и ще мога да ти пиша. Касае ли се пък за лихви, то двойно бих ти ги плащал, щом като капиталите ти са такива. А пък колкото се отнася за отчаяно честите ти писма... О, само ги пращай ти и не се двоуми; аз и лупа ще си направя, дано открия нещо повече, отколкото си написала. Да. Защото наистина всичко твое е ценно. Дори почерка ти излъчва красота! Аз мисля: всичко у нея е тъй. Красиво! И понеже ми даваш твърде много съвети, то аз мисля, че заплахата ти не е така опасна, че ще ми ги даваш и в бъдеще. „Сутиени“ обаче – кълна ти се в най-свещената цел на живота си – не знам какво значи. „Интимностите“ на писмото ти остават за мен терра инкогнита и копнежът ми, пак копнеж. А какво говориш ти, ядосано дете, за „спалня“ и за „столова“. Ти не си и помисляла дори за един схлупен покрив. Но аз не знам какво говоря вече: един схлупен покрив, та това е щастие! А пък ти говориш за изящна литература. Нашата изящна литература ще бъдат пламтящите главни на революцията и свободата по цялото земно кълбо.

Но ти си отчаяна. Рисувала си малко. Как се радвам, да знаеш? Графика! Ти мислиш, че това е дребно нещо. А аз едвам не извиках – мила моя, когато прочетох

това. Но ако бях го извикал, то щеше да бъде от името на милионите. Моят правопис е лош: за мен то не е важно, както и за теб. Нима ти не пишеш огоена вместо угоена!

Това че ти се доспало във време на писането е психологически обяснимо: един поет от „Златорог“ казва: „От мисли и мечти метежни, на нашия герой му се доспа!“ – Не си ли ти моята героиня? О, не отказвай!

Иска ми се да ти кажа: добро утро, радостен мой живот! Но аз си мисля: ето аз и пиша писмото си сутрин, а все пак, по би подхождало като че ли да кажа: добър вечер, мой радостен живот! Но моя участ, моя глупава участ!, ами че това, ако не е символика – куха и литературна – то значи че е печална работа да кажеш – добър вечер, а пък да си пропуснал да кажеш добро утро, или поне, добър ден. Не искам да мисля за това – не е радостно нещо това.

Забравила си ме вече ти. Та как да не забравиш такава безцветна и безлична физиономия, как можеш да си извикаш образна представа от онова, което няма образ. Предполагам, че си казала някому: „Аз съм влюбена в един, който е 2 метра висок!“ (Ако си го казала, това би било интересно). Как ли са гракнали срещу тебе: „Мълчи и да не чуваме други твои такива глупости!“ – Бедната Мара, затова така често споменава тия работи в писмото си! – Поправи се: 1,85. А колкото се отнася до образната представа, моят съвет е: занимавай се с ярки и колоритни неща – ти си художник. Каквото и да гледат слепешките ми очи, аз те нося в слепите си очи като най-дивно видение в моя живот. Твоите прекрасни черти и образ ми подшепват чудни неща в каквато и да е било повседневна работа! Но това аз го използвам за милионите – не за себе си. Аз нямам нужда от нещо, в което да има и най-ограничен елемент на нежност. Ти говориш „тъжен сфинкс“. Колкото и да звучи за разбиранията на теософите кощунствено, то това са две несъвместими понятия: „тъжен сфинкс“. Може би от умората, а може би от нещо друго на сфинкса му се иска да замръзне, да стане камък – да вкамене. Дори музиката в „танца на мускулите му е вече много“. Но това е сигурно умора. Старата моя умора. Тя понякога ми нашепва опасни неща. От нея ми вее на лирични уклони.

Вестта за Ленинградската художествена изложба се вби и в моето сърце като шиш – още повече, че аз не можах да видя тая година и Софийската изложба. Какво мислиш по тоя въпрос: изводът е ясен. Готви картини, за да гледаме ние тук. Хленченията около твоята работа в тая област са несъстоятелни. Твоята омраза, че съм видял много неща е детинска – я помисли за бездънната пустота, която съм видял! А да ме мразиш, че съм висок е друго нещо и... права си, щом не съм висок в преносен смисъл. Гьоте е казал „високият дух е във високото тяло“, но Гьоте е бил по-висок от мене с близо 15 см.

Моите стихове са глупост. Но аз имам мащаб, с който ги измервам. Ако имаше на пазаря нещо по-хубаво, те нямаше никога да видят бял свят. Не ме разбирай криво: аз не само, че съм малък поет, но, дори, не съм никакъв поет. Работите ти са много хубави²⁶, себе си, обаче, ти не си разбрала. Но, ако ти не разбереш себе си – то възможно ли е тая вманиачена паплач, с която непрестанно се срещам, да те разбере. Аз мога да ти посоча всичката хубост на всяка работа поотделно и това ще го сторя, но защо не искаш да разбереш, че те (работите ти) съдържат само елементите, из които трябва да строиш своята творческа база. А пък автопортрета ти е една мила пикантерия, която говори, че ти можеш майсторски да интригуаш, защото си майстор, но там не си ти. Ти трябва не с интрига да владееш, а с хипноза. Там е голямото изкуство. Старицата ми подшъпна за това. Но да знаеш как се радвам на твой автопортрет. Аз говоря сам на

26 Подчертаванията са на Н. Хрелков.

себе си и го гледам: Ето на, опитната Мара интригува. Каква подлост е наистина теософщината.

Това че изкуството ти няма да стигне до всички хора на земята е право. Плеханов не е можал да ти го обясни. Забравил е. Но твоето изкуство трябва да бъде оръдието, с което изкуството да стигне до отрудения свят. Всяка епоха си има пружината, която движи историческите събития. В твоята епоха тая пружина е пролетариата. До пролетариата твоето изкуство може да стигне, то трябва не само да стигне, но да закачи тая пружина. А сега само пролетариата се интересува от изкуство, защото само той има нужда от такова нещо. Трябва ли изкуството да отрази динамиката на епохата? Е, добре. Динамиката на епохата е в борбата на пролетариата за най-свещеното нещо: свободата! И Делакруа, и Гоя, и Ван Гог са велики, защото в тяхното изкуство бие шума на епохата, трещи катастрофичната динамика пред смяната, екне клокощещият зов на Свободата. Но ти ми натякваш нещо за „среднощния конгрес“ – за моя „Среднощен конгрес“ няма какво да говорим: незначителна работа!

Тия работи могат да се уясняват с писма, недей мисли, че не могат. Дори ако е нужно дълги писма – нека и това да бъде, но трябва да се уяснят.

Щом като веднъж съм се заел да те просвещавам – дезертиране няма да има от моя страна, само теб да не те помъкне пак мътната мистика.

Моята млада хазайка, и да е на 50 години, е много грохнала от дългото учителстване по селата. Пък и тя ми е до пояса, решително до пояса. Аз не съм ти казвал, че ме харесват жените, но когато се „позанасят“ малко с мен свиват рамене и с недоумение ме отминават. А може би и разочарование. Върша честно всичко, за да не се занасят и разочароват не само бедните, но дори и богатите създания. Не ме разбирай никак криво.

Не бих те поканил никога да видиш хазайката, защото у нас цари такава беднота, във всички отношения, че стига до вълшебство. Занимавала ли те е идеята за вълшебната мизерия? Сигурно не. И това е хубаво. Самотното създание, чувства самотата само в копнежа за лично щастие. Служи ли, обаче, с мисъл и дело на милионите – работата не е опасна и самотата е творческа, и личното щастие е... глупост. Тогава и самотата е борба, защото в нея се мисли за делото, а пък в борбата се крепне за бъдната и настояща служба на милионите.

Аз не мога да пристъпя към никаква литературна работа и работата с романа стои незавършена, т.е. само начената. Не се знае дали третостепенна или първостепенна героиня ще бъдеш. Вестникът го отлагаме всеки ден, но няма вече за дълго да се отлага. Аз мисля, че ти не искаш да ти посвещавам никаква книга: тук съвестта ми е чиста, Мара, нали? Колкото се отнася до моите глухи настроения – то, то е една история забъркана, и аз не знам дали не ги изживявам като художник (артък, вече...и аз ... художник) и ето това ме плаши. Но понеже за всички лични катастрофи съм намирал оправдание, то сигурно ще се помиря. Ти не го прави на въпрос, ти си първата, на която съм се оплакал за това нещо досега. То стана тогава несъзнателно и изненадващо (за мен).

Не говори на сфинкса мил, защото той може и да се зарадва. Пък нали не е прилично сфинкс да се радва.

Ах, това мое „ужасно лице“, как не можах да го скрия от теб и твоите опасни нокти!

И още: радостно ми е за това, че ти се чувстваш добре между работниците. Не скърби, че си жена. Няма нищо, ти и като жена можеш да ходиш между тях – ти си премного човек, което е хубаво, и жена, което е прекрасно. И искаш ли да ти кажа и нещо друго:

Помисли колко щеше да ми бъде тежко без тебе! А аз те обичам не само като човек, а и като жена. Нали и ти пишеш, че ме обичаш. О, колко много съм ти благодарен за доверието, което храниш към мен, като към учител.

2.XII.932

твой Николай

София

Днес към 1 ½ видях – можеш ли да си представиш кого? – твоята Анна²⁷. Първи път откакто ти си заминала. Видяхме се за не повече от една минута. Отивала на екскурзия в Люлин. Всъщност защо ли ти разправам това. Току виж, че ти почнеш да скърбиш за обществото на радостното минало, от което на мене би ми станало „блудкаво“ (каква противна дума!).

Но аз не за това искам да ти пиша.

Прилича ли на звяра да напуска родната пустиня и благородния гняв и да се превръща в едно зло и хапливо куче.

Трябваше да прочета десети път твоето писмо-дневник, за да видя в какъв лабиринт съм попаднал. Впрочем нишката ми даваш пак ти: моята Ариадна – наследницата на тоя лабиринт.

Как бих те натупал, ако беше ми наблизко. За тая злост, която не прилича на Ариадна и звяра в нея.

Иска ми се да ти припомня нещо (цитат, уви!). Митологическият Дионис казва на Ариадна, когато тя се влюбила:

- Бъди разумна, Ариадна – не трябва ли човек да се намрази, когато тъй се влюби!

Цялото ти писмо дъха омраза не само към мен (което ме радва), но и към теб самата.

„Бъди разумна, Ариадна...“

Не завиждай на твоята Анна, на обществото ѝ и на неговите екскурзии. Почивай! В писмото ти, което си ми написала, сякаш че си изкъсала толкова нерви, колкото аз (уж нервният, според теб) не съм изкъсал цял живот.

Трябва да скъсаш с блатото на буржоазната посредственост (а буржоазна непосредственост няма) и с всякаква любов и влюбване. Почивай! Когато дойдеш тук ще трябва да дадеш работа. Работа на отморен и свеж борец.

Графика! Ами че графиката е велико нещо. Можеш ли да я дадеш?

Давай, мой звяр, давай! Има прострени ръце, които чакат.

5.XII.32

Николай Хрелов

Мене жените не ме „харесват“, а се занасят с мене. Количеството им е тъй малко, че за пет минути ще ти изброя всичките с историите и занасянията им, и как вятъра ги отнесъл. А пък качествено? – Остави!

²⁷ Възможно е да става дума за Анна Балсамаджиева – според Боян Дановски, тя е единственият скулптор модернист в България. Прави съвместна изложба с Борис Георгиев и Андрей Николов в Италия в края на 20-те години. Омъжва се за италиански архитект и живее в Египет. Не откривам името ѝ в „Енциклопедия на изобразителните изкуства в България“.

Друго, друго кажи!

Николай

А сега ще трябва да отговарям вече по въпроса за милионите. Ти, която помниш всяка моя глупост и глупава простъпка, не ще си забравила тогава, че въпросът за милионите, макар и споменаван от мен, е поставен от теб и то доста сериозно. Така както ти подобава на теб – сериозния човек. Иначе колкото и да върша глупости, аз не бих те обичал. Тоя въпрос (на пръв и повърхностен поглед не се долавя) е свързан и с въпроса за личното щастие. По тоя и другия (за милионите) въпроси, по които аз съм, уж, „кряскал“, „вманиачен“, нека да ти кажа, мила моя разумнице, че те са не само решени в мен, но дълбоко и неповратно предрешени. Аз приех да се вмъкне в начина на нашето разсъждаване малко теософски, бих рекъл и малко окултен елемент, защото така предполагам, че ще ти бъде по-леко да стигнем до един изход. Говоря полеко за теб, защото за мене лично, най-лекото е най-краткото. Но нали аз те обичам. Значи трябва да приема „жертвата“. Ух, какъв гаден християнизъм изтървах. Но щом съм приел християнизма „Аз те обичам“, значи трябва да приема „жертвата“.

Както виждаш тия две глупости: „обичам“ и „жертвам“ са също свързани. С тоя въпрос обаче се занимава философията – ако не бяха тираните и убийците, щях да кажа – глупците. Но тираните и убийците не са глупци, и затова върху техните окултни въдици от различни естества е поставен смрадния червей на християнизма („обич“, „жертва“, „душа“, „смирение“, „бог“ и пр. и пр.) елементи, които действат разлагащо върху гордия човек – господар на вселената, а най-главното върху борците и специално борческия пролетариат. И щом като тираните и убийците не са глупци, защото те знаят какво целят, тогава ония които философстват над такива плитки и кухи въпроси са глупави. Ако нещо не си схванала, аз съм готов да се поясня. Сега малко бързам, пък и ти си умен човек (нали си моята мила разумница?) и вярвам малко неща ще ти бъдат неясни.

Въпросът за милионите е нещо друго.

Аз ти бях оставил една вратичка из която исках да се измъкнеш невредима, ако реша да те попритисна малко. С това щеше да намалиш поне с една стотна от болката ми. Но нищо: ти вратата не използваш и това, все пак, е малко радостно.

Аз казвам:

Милионите не са в мене, а аз в тях, следователно, дори и службата ми към тях се явява проблематична. Тук може да става въпрос само за някаква солидарност, но за величина като мен. Дори и тоя въпрос не трябва да съществува. Въпросът с теб е малко друг: ти трябва да дойдеш при тях, за да им служиш. Ако не можеш да се почувстваш иначе – все пак по-добре да служиш на милионите, отколкото на ония които безсрамно търгашестват с техния човешки труд като си помагат с властта, религията и философията на глупавите и празни измислици.

За милионите няма щастие. Затова именно те искат да снемат игото на експлоататорите и тираните. За ония, които искат да им служат щастието трябва да им бъде служба.

Моята болка често пъти бива развреждана и от това, че хората които си въобразяват, че са от милионите и другите, които им служат, се занимават с разврат на дребно и едро и с глупаво филисофиране – съвсем, ама съвсем-съвсем на дребно. Мен ме утешава в тия дни една надежда блещукаща като звездичка. Надеждата, че ти ще ме разбереш, макар и не така скоро и че аз също ще те разбера рано или късно. Тогава към

всичко ще можем да се стремим много смело, а за глупавото, каквото е моя „Среднощен конгрес“ можем и да не говорим. Нали нашите разговори са стремеж да постигнем нещата.

Е! сега какво да ти пожелаем след като отрекох обичта? – Любов! Но не е ли любовта същото, мила моя, щом като и тя иска жертва?

Вземи си непременно държавния изпит.

9.XII.932
София

твой Николай

Дарагая,

Нашите въпроси и отговори като че ли се свършиха вече. Нали? Едва ли имаме какво да се запитваме и на какво да си отговаряме. Над София има мъгли, като в някаква стара песен. Тежки. Последното си писмо, освен че забавих, но и забравих цели три дни в джоба си. Много беше ме яд. Получих в един ден две писма от двама много ценни хора: от теб и от Любен (брат ми) и двете писма отговори забравих.

Пиша ти от ателието на Иван²⁸, както виждаш, изпълних една твоя заповед. Да знаеш какво чудовище съм бил аз. Трябваше да ми го покаже Иван с работата си. Но ако съм такъв наистина, то значи че мога да не се отчайвам от себе си. Да, той работи славно. Видях портрета на Боян от Вера Лукова²⁹. Не струва! Изкуството на революционния пролетариат не трябва да бъде подобно на играчките на детски кубчета. Действително един художник от кубчетата не може да построи повече от 5–6 композиции, които предварително опитното око предугажда, но от революционния възглед на диалектическия материализъм, могат да се построят хиляди и милиони композиции, които нямат нищо общо с кубчетата на детския идеализъм. Значи революционният художник през XX век трябва да познава фактора, който твори събитията и философията на тоя фактор. Тая философия е огромна, страшна, прекрасна и безкрайно проста.

Аз мога да ти наброя тридесет такива картини: град-човек и човек-град и всички тия картини (дори от големи художници) са кухи, безсъдържателни, измислени, глупави и в никакъв случай не са комунистически, нито дори и еснафски революционни. Съжалявам, че не съм видял твоята картина на работника, която ти жестоко си унищожила.

Аз не те задължавам да ми пишеш така „отдадено“, ти нямаш, сигурно, вече какво да ме питаш, нали?

18.XII.932
София

Поздрави
Николай Хрелков

Иван е много зает около бюста, с кални ръце, и те поздравява, без да може да ти пише и той. Пита: кога ще си дойдеш?

28 Иван Фунев (1900 – 1983). Художник и скулптор.

29 Вера Лукова (1907 – 1974) . Живописец.